

KUN ZSUZSANNA

A holokauszt Kiskunfélegyházán

A holokauszt mélyen belevészte nyomát az emberiség lelkébe a második világháború után, melynek tényei, szörnyűségei a mai napig foglalkoztatják a köztudatot. A történelem folyamán katasztrofált nemzetek legnagyobb tragédiája csúcsosodott ki a náci Harmadik Birodalom területén. A héber nyelv erre a pusztításra a ha-Shoah kifejezést használja, melynek jelentése tartalmilag csapást, szerencsétlenséget vagy teljes megsemmisülést jelent.

A két világháború közötti Magyarország sziget volt a nácizmus üldözötteinek, a Magyar Királyság befogadta őket. Az itt élőket sokáig elkerülte az a szörnyűséges pusztítás, mely Európában tombolt. Amikor 1943-ban egyre inkább kilátásba került, hogy Hitler elveszíti a háborút, a hazánkban élő zsidóságban is felmerült a remény, hogy az egyre szigorúbb kirekesztésen kívül nagyobb baj nem történhet velük, túlélhetik a megpróbáltatásokat. Magyarország vezetői is bíztak abban, hogy országunk kiugorhat csatlós szerepéből; ebben csalódnuk kellett. 1944. március 19-én a német csapatok megszállták hazánkat. A hazai zsidóság reményei a visszájára fordultak. Bár sok zsidóban élt a gyanútlanlás (még gettóban is) sorsukat illetően, reményük nem tartott és nem tarthatott sokáig.

Miközben a keleti és a nyugati front egyre közelebb került a haldokló birodalom szívéhez, addig teljes erővel folyt a magyar zsidóság elpusztítása különféle haláltáborokban. Írásommal az ő áldozatukra szeretnék emlékezni!

A kiskunfélegyházi zsidóság megtelepedésének és polgárosodásának időszaka

Kiskunfélegyháza ma 34 000 lakosú település. A város területének első emlékei a bronzkorból származnak. Éltek itt a későbbiekben, még a honfoglalás előtt kelták, szarmaták, germánok (szkírek), avarok. Kiskunfélegyháza területe, az Árpád-korban is lakott volt.

A XIII. századra tehető a kunok betelepülése. Szerepük az Anjouk alatt fokozatosan csökkent, és a XV. századra nyelvi szempontból is beolvadtak a lakosságba.

A török korban Félegyháza teljesen elnéptelenedett pusztá volt, amelynek újratelepődése a XVIII. század közepén indult meg, majd 1774. február 4-én Mária Teréziától mezővárosi jogot kapott. A XIX. század a lassú gyarapodás időszaka. A legnagyobb fellendülés a XX. század elején figyelhető meg, ekkor épült a mai városképet is meghatározó épületek jó része. Kiskunfélegyháza ekkor Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez tartozott.¹

1850 előtt Félegyházának alig volt egy-két zsidó lakosa. Az 1850-es években települtek át családjaikkal Albertirsárról: Léderer Sándor földbirtokos, Spiller Leopold és Mátyás, Feuer Éliás, Augner Ignác, Sohr Simon kereskedők. Ők alapították meg Kiskunfélegyházán az első hitközséget, 1850-ben,² melynek első rabbija Günsberger Sámuel volt. Még 1850-ben zsinagógát építettek, azonban a lélekszám növekedése miatt, 1899-ben a hívek adományaiból egy új imaházat kellett építeniük. 1853-ban létrehozták a hitközség első népiskoláját is, melyben 1854-től magyar nyelven folyt az oktatás. Egyleteket is alapítottak: 1855-ben a Chevra Ka-

disát, 1880-ban egy jótékonyssággal foglalkozó nőegyletet, majd Ahavó-veachvó Egyesületet.

1876. január 30-án 26 izraelita kivált a kongresszusi hitközségből, és létrehozta az ortodox közösséget. Még az alapítás évében saját Chevra Kadisát alapítottak. 1878-tól ők is saját iskolát működtettek, ill. még ugyanebben az évben létre hozták a Talmud Tórát. A rabbi feladatkörét 1928-ig Holländer Bernát látta el, amikor is főrabbit választottak.

1883-ban zsidók hozták létre a Magyar Országos Vöröskereszt Egylet kiskunfélegyházi fiókját. Első elnöke több mint tíz éven át Feuer Mihályné volt, alelnöke pedig Váradi Zsigmondné, akit 1895-ben elnökké választottak. Ekkor csupán két keresztény tagja volt az egyesületnek. A város lakossága csak a 25. évforduló után kezdett el csatlakozni a szervezethez. Az I. világháború alatt kórház működtetésével segítettek a betegápolást. Az elnöknő érdemei elismeréseként II. osztályú ezüst érdemkeresztet kapott, majd 1926-ban az egyesület vezetését átadta a városnak.

A két hitközségnek összesen 26 tagja halt meg az első világháborúban.³

Összességében elmondható, hogy a zsidó lakosok hasznos polgárai voltak a városnak. Arányszámukhoz képest sok iparos és kereskedő segítette Félegyháza gyarapodását. Több ügyvéd és orvos is került ki közülük. Elegendő csak az 1927-től Kiskunfélegyházán praktizáló dr. Schwartz Lajosra gondolnunk, aki megbecsült és jó orvos volt, hiszen munkáját midig precízen és lelkiismeretesen végezte. A szegények orvosaként emlegetik, hiszen a rászorulóknak sokszor ingyen adott gyógyszert. Ezen felül támogatták a helyi sportot, elsősorban a helyi futballcsapatot a KTK-t⁴. Fizették a mezeket, a cipőket, az utazást. Egy-egy győztes mérkőzés után a játékosokat családotul megvendégtették a Sportvendéglőben.⁵ Ilyen pártfogók voltak a már említett Schwartz doktor, és Blau László férfiszábo.⁶ Az építkezések jó része is a zsidó polgárok nevéhez fűződik (pl.: Frank-ház⁷). Mindezekon felül a helyi és az országos politikában is részt vettek. Nem egy zsidó városi képviselőről tudunk, ill. a zsidó származású dr. Horváth Zoltán két ciklusban is (1922–26; 1935–39) országgyűlési képviselő volt.⁸

Élet a kiskunfélegyházi hitközségben a két világháború között

Félegyházán két hitközség létezett. Az Alföldre jellemző neológ többség is megfigyelhető.⁹ Ennek megfelelő a két zsidó imaház elhelyezkedése és mérete is. Mindkét zsinagóga az akkori Bercsényi utcában épült fel, s mindkettőnek rendkívül szép festett mennyezete volt. A Kossuth utca felől haladva jobb oldalon az első az ortodox imaház, körülötte a zsidó udvar. A zsidó udvarban több hitközségi épület is helyet kapott. A zsinagóga után helyezkedett el az az épület, ahol a legkisebbeket tanították. A helyiek egyszerűen zsidó óvodának hívták. Rögtön mögötte a rituális fürdő, a Michve¹⁰ helyezkedett el. Az udvar hátsó részén lakások voltak, köztük a rabbi otthona is. Az ortodoxokra jellemző szigorú életet éltek. A még élő idős emberek beszélik, hogy bár kevesebben voltak, több gyermeket neveltek, mint a neológok, és többnyire ebben az utcában laktak. A zsinagógát 1960-ban bontották le¹¹, s később az épületegyüttes helyén egy tűzéptelep létesült. A másik hitközséggel a kapcsolatot levelezés útján tartották fenn. A leveleket az ún. kézbesítő könyvbe jegyezték fel.

A másik zsinagóga valamivel beljebb az utcában, szintén a jobb oldalon helyezkedett el. Természetesen nagyobb volt, mint az ortodoxoké, hiszen a neológ hitközség több lelket számlált. Belül rengeteg gyertyatartót helyeztek el, és elfüggönyözött karzatot a nők számára. Az udvarba egy nagy kovácsoltvas kapun keresztül lehetett bejutni, mely a mai napig

ott áll, a telekre 1954-ben épített József Attila Általános Iskola¹² hátsó kapujaként. A kapu jobb oldalán Raáb rabbi háza helyezkedett el, közvetlen utána a kántor, Lichtestein Mór lakása. Mögötte három kamra, amelyekben a különböző szertartási, és ünnepi kellékeket tárolták. A gondnoki feladatokat 1935-től egy keresztény házaspár látta el, Németh Mihály és felesége, Surányi Franciska. Működött egy zsidó iskola is két tanteremmel, a mai József Attila Általános Iskola helyén. Vajda tanítók oktatták a gyerekeket negyedikes korukig, aztán ki-ki lehetősége szerint a város egyéb intézményeiben tanulhatott tovább. Az iskola működését 1944-ben beszüntették, és katonákat szállásoltak el benne, mielőtt a frontra vitték volna őket. A templom mellett balról volt az ún. kis tanácsterem. Itt tartották a különböző összejöveteleiket, a teadélutánokat, de itt végezték a körülmétéleéseket is. Az épület helyén ma a József Attila iskola kis tornaterme áll. A mai Korond utcában abban az időben egy zsidó pékség is működött.

Halottaikat az 1920-as évektől kezdve a Szegedi úton lévő zsidótemetőbe temették.¹³

Természetesen voltak saját szervezeteik is. Letelepedésüktől kezdve több egyesületük alakult, ill. szűnt meg. 1944-ben a következők működtek működtek:

1. Chevra Chadisa egyesület,
2. Kiskunfélegyházi Orthodox Talmud Tóra Egyesület,
3. Orthodox izraelita Chevra Chadisa jótékonyági és temetkezési izraelita egyesület,
4. Kiskunfélegyházi Congresszusi Izraelita Kegességi Egyesület,
5. Kun-Félegyházi izraelita nőegyesület¹⁴.

Elmondható, hogy napjaik, bár sajtóságtörvények között folytak, békességben teltek. Voltak nagyon, és kevésbé vallásosak, de életük a hitközösséghez kötődött. Ahhoz a hitközösséghez, melynek székhelye a Berceányi utcában volt. Abban az utcában, ami később meghurcoltatásuk első állomása lett.¹⁵

Az antiszemitizmus kezdete Kiskunfélegyházán

1938-ban az első zsidótörvény hatására országszerte nehezedtek a zsidó lakosság élet-körülményei, azonban Kiskunfélegyházán ez szinte nem is volt érzékelhető. Csúpan két olyan esemény történt az év elején és végén, mely az antiszemitizmus irányába mutatott. A Félegyházi Hírlap 1938. január 16-án tudósított arról, hogy Pest vármegye törvényhatósági bizottságának alispánválasztó közgyűlése, elsőprő, 142 szavazati többséggel a félegyházi családból származó vitéz Endre Lászlót választotta meg Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának.¹⁶ Endre köztudottan zsidógyűlölő volt, így hatalma sötét perspektívákat vetített előre. Szintén ez a lap számol be arról, hogy az alispán május 29-én Kiskunfélegyházán tett látogatást tett.¹⁷ A másik igen fontos esemény, hogy a miniszterelnök, Imrédy Béla, az új sajtótörvényre hivatkozva (1938. évi XVIII. tc.), december 4-től beszüntette a zsidó érdekeltségű Félegyházi Közlöny további megjelenését.¹⁸ Erről a többi helyi sajtóorgánium számolt be.¹⁹

Míg 1938 viszonylag békésen telt, addig az 1939 hozta változások nagyon is érzékenyen érintették a város zsidó lakosságát. Az ebben az évben megszavazott törvény a zsidók politikai, és gazdasági szerepét kívánta csökkenteni.

Ennek értelmében a város képviselőtestületébe csak törvényesen megválasztott zsidó képviselők kerülhettek be. Kiskunfélegyházán ekkor 16 zsidó képviselő működött, közülük

15 virilis jogon, s csupán egy választott úton. A törvény értelmében a 15 virilis jogon bekerült képviselő megbízatása megszűnt, s csak az egy választott képviselő maradhatott.²⁰ A következő évben kettő, 1941-ben pedig már csak egyetlen zsidó képviselőnek (Strasser Rezső) sikerült bejutnia a testületbe.²¹

1343 iparos és kereskedő, 1388 iparjogosítvány birtokában, tett bejelentést a fent említett törvény értelmében. Közülük 206 zsidó, 213 iparjogosítvánnyal. Így a zsidó iparosok részére kiadott iparjogosítványok és engedélyek az összes 16,08%-át tették ki, míg az ezeket birtokló személyek az iparosok 15,3%-át. Ez az arány jóval magasabb volt, mint a törvény által előírt 6%. Ennek következtében kijelentették, hogy addig nem adható ki zsidó részére iparjogosítvány, amíg az arányszámuk a megfelelő érték alá nem csökken.²²

A városban 1938 novemberére összeírták a zsidó birtokokat, 729 hold 1261 négyszög-ölet, melyből 83 holdat kereszteny vevők megvásároltak, ill. 6 hold belterület volt, így nem esett a törvény rendelkezései alá, tehát összesen 640 holdra nyújthattak be igényt a város nem zsidó polgárai.²³ Először azonban csupán 300 holdra érkezett igény. Feltehetőleg azért érdeklődtek ilyen kevesen, mert az illetékes fórumok nem hozták a lehetőséget az érdekeltek tudomására.²⁴ Azonban a kezdeti gyér érdeklődéssel szemben decemberre 917 holddal túligényelték a rendelkezésre álló területeket.²⁵ A zsidó birtokokból 1943-ban 183 holdat átadtak a Vitézi Széknek, melyből 30%-ot az első, 70%-ot a második világháború hőseinek juttattak.²⁶

Szintén jelzés értékű, hogy az 1939-es országgyűlési képviselőválasztásokon, a korábban kétszer is megválasztott Horváth Zoltán, a városban előretörő jobboldali párt jelöltjével, Szentjóbi Staub Elemérrel szemben alulmaradt. Az új képviselő érdekében korábban maga Gömbös járt közbe. Horváth Zoltán személyében a helyi zsidóság egyik legjelentősebb politikai támogatóját veszítette el.²⁷

A következő évek sem hoztak enyhülést. Minden hadköteles korban lévő zsidó férfinak, egészségi állapotra való tekintet nélkül, munkaszolgálatra kellett jelentkezni. Több turnusban vonultak be aszerint, hogy mikor születtek.²⁸ Az első állomások többnyire az alföldi települések táborai voltak. (pl.: Izsák, Hódmezővásárhely)²⁹ Azonban Félegyházára is hoztak idegen munkaszolgálatosokat.³⁰ A behívó többeknek az életét mentette meg. A munkaszolgálatosok nem minden esetben kerültek ki az országból, így hamarabb hazatérhettek a háború után. Azonban azoknak, akiket kivittek az országból, csak kevés esélyük maradt a túlélésre. Az első munkaszolgálatos halálhírt Spiller Dezsőnek hozták, akinek egyetlen fia a Szovjetunióban megfagyott.³¹

Azonban volt példa arra, hogy a törvényekkel dacolva mégis megpróbálták a zsidókon segíteni. A városban működő apácázárda egy tanítónőképzőt tartott fenn. Élt a városban egy fiatal, rendkívül tehetséges zsidó lány. A gimnáziumban érettségizett, ami akkoriban nagy szó volt, hiszen az iskola fiúgimnáziumként működött, és csak a legkiválóbban tanuló lányokat vették fel az intézménybe. Azonban a lány a zsidótörvények miatt nem tudott továbbtanulni. Ekkor segített rajta a zárda főnöknője, Blandina nővér, aki különbözeti vizsgával fölvette őt 5. tanítónőképzőbe, a zsidótörvények ellenére.³²

A kiskunfélegyházi üldözések kezdete

A második világháború emlékezete

1942. augusztus 1-től egy új lap, a Kiskunsági Közlöny kezdte meg működését a városban. Tulajdonképpen abban az időben ez volt az egyetlen közéleti lap, egészen megszűnéséig, 1944 közepéig. Az 1942. július 25-én megszűnt Kiskunfélegyházi Közlöny helyét vette át, s követte annak eszmeiségét, azaz nacionalista, fajvédő és egyre erősödő antiszemita hangot ütött meg.³³ Állandósultak a lapban a zsidók ellen az uszítások, ill. folyamatosan hírt adtak a különböző zsidóellenes intézkedésekről, és azok helyi végrehajtásáról. Ezeket a híreket nem titkolt szimpátiával tolmácsolták az olvasóközönség számára. A következőkben tekintsük át a megszállás előtti időszakot, az újság cikkeit véve alapul.

1942 őszén történt egy említésre méltó esemény, mely a cenzúra szigorúságát, de egyben kijátszhatóságát is mutatja. Félegyháza egyik legjelentősebb nyomdája Feuer János tulajdonában volt. Itt készült el nyomtatásban egy félegyházi zsidó kereskedősegéd, Jusztitz János, verses kötete ötszáz példányban. Mindkettőjüket, a költőt és a nyomdászt is bíróság elé állították. A királyi ügyészség szerint a költő magyarságellenes témákat bújtatott a rímek mögé. Feuer ellen pedig az volt a vád, hogy nem mutatta be előzetesen a cenzúra előtt a kiadandó művet.³⁴

Félegyházán 1943. április 30-án lejártak a várostól bérelt üzlethelyiségek bérleti jogai.³⁵ A város képviselőtestülete – néhány befolyásos zsidó kivételével³⁶ – nem hosszabbította meg a szerződéseket, hanem a bérleti jogot keresztény kereskedőknek ítélte oda. Egyetlen üzlettulajdonos tett eleget elsőre a felszólításnak; Léderer Gusztáv visszaadta üzlethelyiségét a városnak. A többség azonban beperelte a várost, ami a helyi antiszemita vélemények szerint csupán időhúzásra volt jó.³⁷ A perek első fokon mind elmarasztalást hoztak a bérlők számára, és átadásra kötelezték őket, azonban fellebbeztek, és ügyük az alispánhoz került, de Endre természetesen elutasította kérelmüket, így a panasz elbírálása a belügyminiszter feladata lett,³⁸ aki a kérelmeket szintén elutasította.³⁹ Végül azoktól, akik nem adták át önként, kilakoltatás útján vette vissza a város az üzleteket.⁴⁰

Szintén beszámolnak a kiskunfélegyházi kereskedő, Fisóf Sándor fajgyalázási peréről, mely négy hónapi fogházbüntetéssel végződött, valamint felszólítják a lakosságot, hogy a fajvédelmi törvény értelmében minden ilyen esetet hozzanak a hatóságok tudomására.⁴¹

A zsidók nemzetellenességeként értelmezték azt is, hogy az izraeliták ünnepnapokon, sőt még nemzeti ünnepeken (október 6.) is nyitva tartották üzleteiket.⁴² Szintén a munkaszünet okozott problémát a zsidó hölgyfodrászok körében. A fodrászok szövetségének szavazásán a három zsidó fodrász kijelentette; nem egyezhetnek bele a vasárnapi munkaszünetbe.⁴³

A zsidóellenes intézkedések hatására a városban is megszaporodtak a kikeresztelkedések. A papokhoz eljuttatott kérések között akadtak olyanok is, amelyekben a zsidók azért kérték az átkeresztelést, hogy állásukból el ne bocsátsák őket.⁴⁴ Kiskunfélegyháza egyik legkiemelkedőbb személyisége, a szintén kikeresztelkedett Roykó Viktor volt, aki munkaszolgálatosként vesztette életét. „Nagy ember volt. Nemcsak Félegyháza vesztett vele, hanem az egész ország.” mondta róla később egy kortársa.⁴⁵ Egy könyv és papírkereskedést üzemeltetett a Széchenyi utca és a Kossuth utca sarkán, a gimnázium mellett,⁴⁶ és maga is írt. Több ízben rendezett irodalmi kávéházat.⁴⁷ 1934-ben keresztelkedett ki, azonban az újság Roykó keresztényi magatartását élesen vitatja. Az egész lap szellemiségére jellemző az idézett mondás, melyet Roykóról egy választási küzdelem során írtak: „Neki is nyolcnapos korában vágták el a karrierjét...”⁴⁸

A rémület éve – 1944

1944. március 19-én a németek megszállták az országot. Ettől kezdve a zsidóság addig is nehéz sorsa még reménytelenebbre fordult. 1944. március 22-én letette az esküt a Sztójay-féle quisling-kormány.⁴⁹ A zsidóellenes intézkedések sora szinte a végtelenbe nyúlt, mind városi, mind országos szinten. A Kiskunsági Közlöny egy oldalas vezércikkben hozta nyilvánosságra az új kormány zsidóellenes rendelkezéseit.⁵⁰

Márciusban a Sztójay-kormány rendeletet hozott, az izraeliták ügyvédi működésének megszüntetéséről.⁵¹ Ezt az utasítást végrehajtotta a Kecskeméti Ügyvédi Kamara is, és április 5-én törölte soraiból a zsidónak minősülő ügyvédeket, köztük 11 félegyházi tagot is. Irodáikba ügygondnokokat neveztek ki.⁵²

Április 5-től sárga csillag viselésére köteleztek minden zsidónak minősülő személyt.⁵³ Félegyházán a rendelet általában engedelmesen betartották. „Muszáj volt. Féltünk. Szégyelltük. Nekem is volt, mindig odahajtottam valamit, hogy ne látsszon. Megalázó volt, lelkiileg borzalmas volt” – mondja az egyik túlélő.⁵⁴ Valószínűleg szerepe volt ebben annak is, hogy a Kiskunsági Közlöny folyamatosan beszámolt olyan esetekről, hogy más városokban, milyen büntetéseket kaptak a rendelet végrehajtásának megtagadása miatt. Mégis beszélhetek olyan esetéről, hogy valakit ezen intézkedés megszegése miatt ítélték el. Két asszony Hoffman Margit és Erlich Andorné Spitzer René megtagadták a sárga csillag viselését, és 15 ill. 30 napi elzárásra ítélték őket, majd megindították ellenük az internálási eljárást.⁵⁵

Szintén áprilisban zár alá vették a zsidó tulajdonban lévő üzleteket Kiskunfélegyházán. Dr. Fazekas Géza tanácsnok minden zsidó boltot lepecsételt.⁵⁶ Összesen 71 üzletet sajátítottak ki.⁵⁷ Az üzletrekvirálások idején történt egy említésre méltó eset. A városháza mellett volt Berger Ernő edényboltja. Mikor tudomást szerzett a boltok kisajátításáról, megkérdezte legkedvesebb ismerőseit, hogy milyen háztartási eszközre lenne szükségük. Mikor azok bementek a boltba, hogy kiválasszák a megfelelő konyhafelszerelési cikkeket, és fizetni akartak, meglepődve tapasztalták, hogy Berger semmit sem kér az áruért cserébe. Inkább szétosztotta árukészletét, semhogy idegenek kezébe jusson.⁵⁸

Más módszerrel is próbálták menteni az árukészleteket. A legjelentősebb a Frank Ignác és Fiai Rt. zsidó cég esete. Az ún. Frank-ház⁵⁹ még ma is áll Kossuth utca 2. szám alatt. A ház tulajdonosa volt Frank Ignác, aki a ház alsó üzlethelyiségeit bérbe adta, ill. az egyik saroküzletben maga, majd később családja működtetett egy textiláru-kereskedést. Árukészletét befalazta a ház éléskamrájába, ill. az üzlet egy részében rejtette el, későbbi értékesítés céljából. Azonban a rendőrség leleplezte az esetet, és a tulajdonosokat bíróság elé állította.⁶⁰

A fent említett két eseten kívül, létezett még egy országosan ismert módszer arra, hogy az üzletet átmentsék a háború utánra; a „stróman rendszer”. Félegyházán a mozi Salgóék tulajdonában volt. Megegyeztek Novoszer János vaskereskedővel, hogy az átveszi a boltot, és ha sikerül visszajönniük, akkor visszakapják Salgóék. Minden formáságot el is intéztek, és mikor már Novoszer nevén volt minden, Salgóné bement a moziba. Novoszerné éppen a pénztárnál ült. Elkiáltotta magát: „Most már takarodjatok ki! A zsidókat nem tűröm a kasszában!”⁶¹

Április és május folyamán folyamatosan érkeztek az igénylések a zsidóktól kisajátított üzletekre, ill. azok árukészletére a Közlekedési és Kereskedelmi Minisztériumhoz,⁶² annak ellenére, hogy a Kiskunsági Közlönyben is megírták, még nem született meg a megfelelő kormányrendelet a zsidó tulajdonok átvételére, de amint az napvilágot lát, a lehető legszéle-

sebb körben a lakosság tudomására hozzák majd.⁶³ Ennek eredménye, hogy az igénylésekre szinte egytől-egyig elutasító választ kaptak benyújtóik.⁶⁴

Áprilisban megtörtént a zsidók összeírása, mellyel 6 zsidó ifjút bíztak meg,⁶⁵ Majd melljük még újabb 4 fiatalat neveztek ki, a lista bővítéséhez.⁶⁶ Az összeírás idejére külön igazolványt kaptak.⁶⁷ Az első összeírás eredménye 335 családfő. A listán feltüntették a családtagok számát, a feleség leánykori nevét, gyermekek számát, és életkorát, egyéb hozzátartozókat, és a pontos lakcímet. A névsorban szereplők közül többeknél feljegyezték, hogy bevonult munkaszolgálatra, de akadnak szép számmal eltűntek is.⁶⁸ Pár nappal később ehhez csatoltak még egy 5 családfőből álló listát, melyet a hitközség állított össze, ill. ugyanekkor küldték meg a zsidóknak minősülő kikeresztelkedettek névsorát, összesen 12 családfő nevével.⁶⁹ Az összeírás végleges eredménye tehát 352 család.

Szintén áprilisban alakult meg a hitközségek közös irodája, hogy a központi rendeletek végrehajtását irányítsa. Az irodát dr. Krausz Mór, Horthy Miklós tér 7. szám alatti irodájában állították fel, vezetésével Steiner J. Endrét bízták meg, aki egyúttal a hatóságokkal is tartotta a kapcsolatot.⁷⁰ Az iroda vezetőinek április 20-án igazolványt adtak, hogy munkájukat el tudják látni.⁷¹

Hamarosan létrehozták a Zsidó Tanácsot is, melynek tagjaira a hitközségek egyesített irodája tett javaslatot. Az általuk ajánlott 5 fő: Present Ignácz ortodox hitközségi elnök, Steiner J. Endre hatóságokkal érintkező személy, dr. Blau Jenő ügyvéd, Váradi Sándor, és Liebermann Ármin főrabbi.⁷² A teljes névsort a polgármester nem fogadta el. Az általa megnevezett négy személy a következő: dr. Blau Jenő, Dr. Frank Miksa, Váradi Sándor, elnöknek pedig Steiner J. Endrét jelölte ki, azaz mellőzte az egyházi vezetőket, de kinevezte a határozatban meg nem nevezett Frank Miksát⁷³, aki megbetegedése miatt elköltözött és elhagyta a várost. Helyére dr. Léderer Kálmán ügyvédet javasolták.⁷⁴ Az ő feladatuk lett a későbbiekben a rendeletek végrehajtása ill. végrehajtatása.

A gettósítás

A koncentrálás előtt két olyan esemény történt, melyeket a gettósítás előzményének tekinthetünk. A Móra Ferenc Gimnáziumba gyűjtötték össze a helyi orvosokat, ügyvédeket, és néhány más, értelmiségi pályán mozgó zsidót.⁷⁵ Akár az utcán is megállítottak embereket és igazoltatták, s ha az illető személy történetesen éppen zsidó volt, már vitték is magukkal. A helyiek szerint többet sosem látták őket. Egy konkrét esetről lehet beszélni, melyet egy túlélő mesél édesapjáról, aki – ma úgy mondanánk – vállalkozó volt. Egy nap ment haza a férfi, és egy német katona, akiknek a főhadiszállásuk a Strasser-villában⁷⁶ volt, megállította. Volt a katonával egy félegyházi ember is, feltehetőleg ő jelentette fel a férfit. Igazoltatták, aztán annyit mondtak neki, délutánra legyen a Móra Ferenc Gimnáziumban, különben fölakasztják. Soha többet nem került haza.

Szintén a gimnáziumi gyűjtőhelyről mesélnek egy igen szomorú történetet. Volt a foglyok között egy beteg férfi, akinek rosszullét esetén a nyelve alá kellett tennie a gyógyszerét, hogy jobban legyen (feltehetőleg szívbeteg volt), azonban nem volt nála orvosság, és a helyszínen életét veszítette, miközben a német katonák az egyik szomszédos tanteremben mulatoztak...⁷⁷

A másik, koncentrálást megelőző esemény egy előzetes gettó volt. Az ideiglenes

gyűjtőhelyet az Arany János utcában lévő második köz sarkán lévő Csiliga-féle ház udvarán állították fel.⁷⁸

Kiskunfélegyházán a gettónegyed helyének meghatározása egyértelmű lehetett a város vezetőségének, hiszen a zsidó lakosság jelentős hányada egy tömbben élt. A városközpontban, az akkori Bercsényi utcában épült mindkét zsinagóga, és a hozzájuk tartozó hitközségi építmények⁷⁹, de maga a zsidó lakosság jó része is ebben az utcában élt. Így egyértelmű volt, hogy a gettót ezen a környéken kell kijelölni. Azonban korábban kósza hírek keringtek a városban, arról, hogy a közel ezer főt kitevő félegyházi zsidóságot másik városba költöztetik át. Ennek a tévedésnek az oka valószínűleg az lehetett, hogy a kiskunfélegyházi járást azonosnak vették magával a várossal⁸⁰, hiszen a járás többi községéből valóban más városba, Kiskunmajsára, költöztették a zsidókat.⁸¹ A végül kijelölt terület tehát a következő: „A Bercsényi-utca és a Rákóczi-utca a Bercsényi-utca felől eső fele, valamint a Deák Ferenc- és Andrássy-utcaának azok a házai, amelyeknek a Bercsényi-utcára kijáratuk van és a Deák Ferenc- és Andrássy-utcától szeparálhatók.”⁸²

A kijelölt területen természetesen nem kizárólagosan zsidók éltek, hanem nagy számú keresztény család is. Az itt lakó összesen 107 nem zsidó család részére, még a zsidók beköltözése előtt cserelakásokat utaltak ki, amelyekben korábban többnyire zsidó családok laktak.⁸³ Az itt lakók valószínűleg ellenállás nélkül teljesíthették a kiköltözésre való felszólítást, hiszen a város más részein lévő zsidó házak többnyire jobb állapotúak voltak hátrahagyott otthonaiknál.⁸⁴ Helyükre 230 zsidó család, összesen 985 fő költözött.⁸⁵

Természetesen történtek próbálkozások arra, hogy a gettóba költözést elkerüljék. A kísérleteknek csakis a helyi lakosság támogatásával lehetett bármilyen esélye. Csenki Ferencné, helyi lakos, Léderer Gusztávnál volt mindenek cseléd. Idős gazdája, és felesége nagyon félték a gettótól. Csenkiné, hogy segítsen rajtuk, az éj leple alatt fiáért fogadott, és saját lakására vitte őket, ahol szállást adott nekik. Azt beszélik, hogy a két öreg egész éjjel nem aludt, csak ültek az ágy szélén. Másnap önként vonultak be a gettóba. Állítólag az asszony szinte minden nap bejárt hozzájuk, és kisebb dolgokat vitt nekik. (szódváz, a nála megőrzésre lévő kockacukruk, stb.)⁸⁶

Egy túlélő is beszámol hasonló esetről. Egy baráti család, akikkel nagyon jóban volt, felajánlotta, hogy elbújtatja, de ő nem fogadta el. Családjával akart maradni, s ekkor még nem volt tisztában azzal, hogy rövidesen elhurcolják majd. Ezzel szemben nem volt ritka, hogy korábbi barátok elfordultak, többnyire a félelem miatt.⁸⁷

Megtörtént hogy egy zsidó asszony a gyermekét úgy próbálta megmentetni, hogy kiadta tanyára. Ott új nevet kapott, és megtanították az új személyazonosságára. Ellenőrzés esetén, mint menekült rokongyereket mutatták be (ne feledjük, hogy ekkor a háborús állapotok miatt valóban sok volt a menekült).⁸⁸ A gettóba költözködés kezdeti időpontjának 1944. május 22-én reggel 5 órát jelöltek meg.⁸⁹ Egy szemtanú szerint csak jöttek egymás után a családok szomorúan, megalázva, volt aki könnyekre fakadt.⁹⁰ Az átköltözés költségeit a zsidóknak maguknak kellett állni. Viszont bármit magukkal vihetek.⁹¹ Sokan akár több bútordarabot is behurcoltak. Nem sejtették, hogy többé már nem lesz szükségük rá...

Blau László⁹² családjáról maradt fenn egy szívszorító történet. Két gyönyörű ikerlánya volt. Négy-ötévesek lehettek. Mikor a család a gettóba költözködött, a két kislány játékkal teli babakocsit tolt maga előtt. Csillogó szemmel, mosolyogva újságolták mindenkinek: „A gettóban mezítláb járhatunk!”, és örömmel tolták be a két kis babakocsit. Soha nem kerültek haza...⁹³

A területet minden irányból lezárták, bedeszkázták, s csupán egyetlen oldalról, a Kosuth utca felől hagytak kaput. A falakat a zsidókkal ácsoltatták meg.⁹⁴ A gettót kívülről a csendőrség, belülről a zsidók által felállított gettórendőrség őrizte.⁹⁵ De más tisztségek is léteztek a zárt területen, úgymint légóparancsnok, köztisztasági ellenőr, útmunkás, őrszemélyzet stb.⁹⁶

A kegyetlenkedéseket fokozta, hogy a jól bevált, országos módszer szerint a félegyházi csendőröket másik városba irányították, nehogy véletlenül régebbi ismeretség miatt engedékenyek, elfogultak legyenek. Helyükre Kiskunhalasról hoztak csendőröket, a hírhedt Zöldi Márton vezetésével⁹⁷, aki a szemtanúk szerint, mindig egy ostort tartott a kezében, és azt csattogtatta.⁹⁸

Élet a gettóban

A zsúfoltság igen nagy volt a lakásokban. Előfordult, hogy egy szobában akár két-három család is lakott.⁹⁹ Növelte a helyhiányt, hogy a behurcolt holmikat, bútorokat is a házakban helyezték el.¹⁰⁰ Az ezzel járó kellemetlenségeket néhányan úgy próbálták enyhíteni, hogy kint aludtak a szabad ég alatt, hiszen ekkor már nyárelő volt.¹⁰¹

Azonban ez sem lehetett megoldás a problémára. Éjszakánként a gettóban rettenetes őrjöngések voltak. Nem lehet tudni, hogy nyilasok voltak-e, vagy „egyszerű huligánok” akik éjszakánként randalíroztak a gettóban, de az bizonyos, hogy hatalmas felfordulást csináltak szinte minden este. Betörték az ablakokat, zsidógúnyoló „verseket” kiabáltak, és horogkereszteket festettek a falakra. A házakból kimenni ilyenkor senki sem mert.¹⁰²

Annak ellenére, hogy be kellett szolgáltatni, az összes rádiót, és az újság hírt adott tiltott rádiózásért kirótt büntetésről¹⁰³, mégis akadtak olyanok, akik megkockáztatták, és még a gettóban is hallgatták az angol nyelvű híreket.¹⁰⁴

Létezett egy ún. gettószabályzat, házirend, amely a kapunál volt kifüggesztve. E szerint a gettóban is szigorúan kötelező volt a sárga csillag viselése. Előírta az elsőtetítést. Megszabta azt a rövid időszakot is, amikor a zsidók kimehettek a számukra kijelölt üzletekbe vásárolni. A gettót egyéb időben elhagyni tilos volt.¹⁰⁵ Más módon is próbáltak élelmet biztosítani. A Fischhof család még egy kecskét is magával vitt a gettóba.¹⁰⁶

Jelentős engedménynek számított, hogy a polgármester 25, 16 éven aluli zsidó fiatalnak engedélyezte, hogy mezőgazdasági cselédként, dolgozzon.¹⁰⁷

A városban nem történt meg a zsidók számára látogatható szórakozóhelyek kijelölése, mivel előzetesen a mozi¹⁰⁸, a vendéglátó egységek¹⁰⁹, és a fürdő¹¹⁰ vezetője kijelentette, nem tartják kívánatosnak, hogy a zsidók ezen egységeket látogassák. A tanács képviselője, Steiner J. Endre, maga is megállapította, hogy a fürdőt nem is kívánják igénybe venni, tisztálkodásra megfelelő a zárt területen belül eső rituális fürdő is.¹¹¹

Az élet természetesen nem állt meg a városban a gettósítás hatására. Sőt voltak olyan műhelyek is, melyek a gettó belső utcájára néztek, és működésük nem szünetelt, csupán nehézségekbe ütközött. A bal oldalon, a köz után volt Bíbok György asztalosműhelye, melynek főbejárata a Bercsényi utcára nyílt, de ide az elkerítések miatt nem lehetett bejutni, ezért munkásai és segédei a szomszédos Andrassy utca felől (a mai József Attila utca) magánházakon, és kerteken keresztül jutottak be a műhelybe. Varga kalapos műhelye is a gettóra nyílt (közel az asztalosműhelyhez, a másik oldalon), és szintén működött a gettó idején.¹¹² A kalapost

és családját jó emberekként őrizte meg a köztudat. A lánya állítólag leveleket juttatott ki a gettóból, amelyeket el is küldött a címzettek részére.¹¹³

De másfajta segítségnyújtást is meg kell említenem. Gettler Sándorné (később Mosonyi Antalné) fotósként dolgozott. Saját elmondása szerint a gettóban a tétlenség gyötörte leginkább. Egyik nap állt a gettó kapujánál, és egy Rigó nevű csendőrral beszédbe elegyedett, hiszen fotósként ismert személyiség volt a városban. Az megkérdezte miben segíthet, s az asszony azt kérte hogy segédjétől hozzon anyagot, és odabent majd elvégzi a retusálást. A segéd, későbbi férje, nem akart hinni a rendőrnek, de az asszony levele láttán mégis beleegyezett. Ettől kezdve egy rövid ideig minden nap hozott neki Rigó egy ládikát, ami az asszony kérésére dupla fenekű volt. Alulra tejfölt, túrót tettek, s egyéb élelmiszereket, amit a zsidók egyéb úton nem szerezhettek be. A küldeményeknek akkor szakadt vége, amikor a gettóparancsnok Steiner J. Endre egy alkalommal megszólta az asszonyt, hogy ezt nem lehet tovább folytatni, valaki a végén még följelentheti, mert titokban dolgozik. Az esetben elsőre kétségkívül semmi rendkívüli sincs, de ha azt nézzük, hogy rövid időre növelte egy fiatal nő életkedvét, akkor meg kell állapítanom, hogy óriási tett volt.¹¹⁴

Véleményem szerint a lakosság részéről az egyik legjelentősebb segítségi kísérletet néhány apáca hajtotta végre. Naponta, másnaponta főztek egy hatalmas adag levest. Egy kis kocsin húzták a gettóhoz, apácaruhában. A gettó falából a Rákóczi utca felől egy deszkalapot kiemeltek, és ott mérték be a levest a bent lakók számára. Senki nem szólt azért amit tettek, pedig szabályellenes volt. A nevük a következő: Klarencia nővér (civil neve: Koronkai Mária Anna), a már említett Blandina nővér, és Emma nővér. Több név sajnos nem maradt fenn.¹¹⁵

A mai Viola ABC (Frank-ház¹¹⁶) mögött ma üres tér van, akkor egy iskola állt ott. Több néven is emlegették a városban: Szabadság téri, ill. Szent János téri általános iskola. Épülete két utcára nyílt: a mai Szent János térre, és a gettó utcájára, a Bercsényi utcára. Egy asszony elmondása alapján, aki akkor 8 éves volt, s ebbe az iskolába járt, az épületegyüttes Bercsényi utca felőli végében egy kis gondnoki lakás és a vécék voltak. A kettő között drótkerítést húztak, melyen át lehetett látni a gettóba. A gyerekek gyakran álltak ott kíváncsian. A zsidók őket is segítségre, ill. különböző üzenetek átadására kérték. Tehették mindezt addig, amíg a katonák el nem zavarták őket. Hamarosan kiadták a szünetet, és az iskolát bezárták. A zsidók nem csak ezen a kerítésen keresztül próbáltak meg segítséget kérni. A kapunál is mindig álltak zsidók, és nyújtogatták a kezeiket, akadtak akik kiabáltak is. Azonban innen is elzavarták a lakosságot. Azzal fenyegették őket, hogy aki túl közel megy, vagy egyéb úton kapcsolatba lép a zsidókkal, azt magát is bezárják.¹¹⁷

A gettóban az egészségügyi állapotok rendkívül rosszak voltak. Gyógyszerellátást nem kaptak. Pedig szükség lett volna rá. Még olyan esetről is lehet tudni, hogy egy zsidó asszony bent hozta világra gyermekét.¹¹⁸ Voltak olyan személyek, akiket betegségük miatt nem helyezhettek el a zsúfolt gettóban. Számukra létrehoztak egy külön kis „kórházat”, az egyik beteg lakásán. Két zsidó ápolónő viselte gondjukat.¹¹⁹ Egy öngyilkosságról is beszélnek. Egy házaspár állítólag bevett valamit a gettóban, és mindketten meghaltak.¹²⁰

A gettóban a maradék értékeket is le kellett adni. Ahogy Zöldi Márton mondta, Huszton húsz fillérért is akasztottak zsidót. Valaki fölfedezte, hogy a vécébe bedobtak egy papírpénzt. Zöldi beletúrattott egy zsidó lánnyal a vécébe, és kivetette vele.¹²¹

Máig keringenek mendemondák arról, hogy ki hogyan próbálta menteni értéktárgyait. Akadnak olyan híresztelések, hogy az ereszcsatornába rejtették a „kincseket”, s akik később megvették a házat, rátaláltak.¹²² Mesélnek olyanokról is, akik elásták holmijukat. Ennek

már nagyobb a valószínűsége, hiszen a háború miatt sok nem zsidó is így próbálta menteni értékeit. Beszélük, hogy akadt olyan, aki háború után visszatért, és meg is találta az elásott dolgait.¹²³ Volt, aki lekvárba rejtette ékszereit.¹²⁴ Valószínűleg a zsidó iskola nyilvántartásait, anyakönyveit is elrejtették, de lehetséges, hogy egyszerűen csak elvesztek a nagy kavarodásban, hiszen már 1944. júniusban sem találták őket.¹²⁵

A gettóban egyik éjjel a szokásosnál is nagyobb kiabálás, sírás-rívás volt. Akkor még senki nem mert kimenni, hogy megnézzék, mi is történt valójában. Másnap reggel derült ki, hogy a gettó határát az éjszaka beljebb hozták néhány házzal. Így kívül esett rajta az ortodox zsinagóga. Az ott lakókkal éjszaka közölték, hogy el kell hagyni a lakásokat, és átköltözni. Így életük még zsúfoltabbá vált. Ez volt tehát az oka a felfordulásnak.¹²⁶

Az első lépés a pokol felé, a gettó elhagyása

„Emberi tulajdonság, hogy reménykedünk” – mondta az egyik túlélő.¹²⁷ Bízta abban, hogy velük nem történhet meg. És bízta a vezetőikben. És mégis...

Egy nap „jöttek a csendőrök, és minden családból kihívtak egy tagot, éppen én mentem ki. Odaállítottak a falhoz, és a szuronyt ránk szegezték, és akkor a csendőrök kora reggelt jelölték meg, hogy akkora készülünk el, mert jönnek majd a kocsik, és elvisznek. Úgy is történt”¹²⁸ – emlékezik vissza egy túlélő. Éjszaka mindenki igyekezett összeszedni a holmiját. Ismételten nem határozták meg az elvihető mennyiséget, hiszen tudták, úgyszemint lesz rá szükségük. Az egyik csendőr azt mondta egy idősebb néninek, aki épp nagy nehezen összeszedte holmiját: „Dobja el, mert úgyszemint lesz már szüksége rá!” Sajnos igaza lett; többé nem tért vissza.¹²⁹

Másnap, 1944. június 15-én¹³⁰ valóban ott volt két vagy három teherautó. A német véderő egyik alakulatának segítségével az időseket, és akik valamiért nem tudtak járni, föltuszkolták a kocsira, a többiek pedig jajveszékelés közepette gyalogmenetben útnak indították a vasútállomás felé a Kossuth utcán. Aki ellenkezett azt gumibottal verték meg, de egyébként is kegyetlenül bántak velük.¹³¹ Ezen a reggelen Zöldi Márton, több szemtanú szerint, súlyosan bántalmazta Liebermann Ármin főrabbit. Össze-vissza verte, és kitepte a szakállát. Az idős férfi állítólag csupa vér volt.¹³² A város lakossága ekkorra már összegyűlt a főutcán. Előzetesen hallották a hírt, hogy a környező városok zsidóságához hasonlóan, a félegyháziakat is elviszik dolgozni valahová. Többnyire csak távolabbról, az utca másik oldaláról merték nézni az eseményeket. Megfenyegették őket, hogy aki közel megy vagy szimpatizál, azt magát is elviszik.¹³³ Azonban mégis lehettek olyanok, akik figyelmen kívül hagyva a tiltást, egészen közel mentek a menethez. Egy túlélő szerint, olyan is volt, hogy leköpdösték őket, és szitkokat szórtak rájuk. De a lakosság nagy része együttértett.¹³⁴

Egy visszaemlékező elmondása szerint egy nem zsidó asszony is menetelt közöttük. Bűne az volt, hogy élelmet vitt be a gettóba. Jajveszékelve sírt mikor bevagonozták őket.¹³⁵

Szívszorító volt a menet látványa. A járni alig tudó idősek, kismamák karjukon csecsemőikkel, édesanyák gyermekeikkel...

Útjukat még egyszer megszakították. Megálltak a Kossuth (vagy másik nevén „fehér”) iskolában, hogy megszámlálják őket, elvegyék maradék értékeiket, s hogy még egyszer megalázzák őket. Kb. egy napot töltöttek itt, összezsúfolva az udvaron, nyári hőségben.¹³⁶

Mindenüket átkutatták. A Jókai utcában működő szülőotthon szüléshővel, és a város

bábaasszonyaival még a nők hüvelyét is megvizsgáltatták,¹³⁷ nem rejtettek-e oda ékszer. Minden nőt, a nyolcéves kislányt és az öregasszonyt is megvizsgálták, s ezt egy katona végig nézte. A bábaasszonyok kényszer alatt tették ezt. Egy túlélő szerint egyikük ezt mondta: „Borzasztó, hogy magukkal ezt csinálnom kell... Ne haragudjon rám!”¹³⁸ Itt történt meg az utolsó összeszámlálás, mely szerint 269 férfit, 341 nőt, 373 gyermeket vittek el a városból.¹³⁹

Éjszaka megkezdtek a bevagonozásukat. Egy marhavagonba 80 ember... Másnap, 1944. június 16-án, hajnali öt órakor érkeztek a kecskeméti téglagyárba,¹⁴⁰ ahol még embertelenebb körülményeket kellett elviselniük. 1944. június 25-én útnak indították őket Auschwitz felé, ahol 90%-ukat azonnal a gázba küldték.¹⁴¹

Csupán 97-en tértek vissza. Beilleszkedésüket a JOINT helyi fiókja¹⁴² segítette, azonban nagy részük elhagyta a várost, volt olyan, aki az országot is.¹⁴³ A hazatérőknek nem volt otthona, házaikba mások költöztek be. Ha mégis üres volt a ház, akkor teljesen üres, ugyanis mindent elhordtak belőle.¹⁴⁴ Az átélt szörnyűségek, és az elveszített hozzátartozók a túlélők életében állandó érzelmi hiányt okoztak.¹⁴⁵ „Én sem vagyok már egy egész ember... Mindig ide térek vissza” – mondja egy túlélő.¹⁴⁶

Az itt maradtak közül már csak nagyon kevesen élnek. Ők az utolsó élő emlékkövek.

Kiskunfélegyházi zsidó emlékek

A városban azóta több emléktábla őrzi a tragédia emlékét. A mártírok nevével ellátott táblát a kulturális központ falára rögzítették, majd néhány hét múlva áthelyezték a zsidó temető halottasházába.¹⁴⁷

Emléket állítottak azon iskola falára, ahol az utolsó szenvedéseiket élték át a városban. Az iskolát később elbontották, helyére egy lakóházat emeltek, a tábla pedig a Kiskun Múzeumba került. Helyére, a lakóház falára 1989-ben egy új tábla került. A neológ zsinagóga keleti imafalát később visszaállították, és arra táblát helyeztek el. Az emléktábla sokáig befelé, a József Attila iskola udvarára nézett. A kilencvenes években került ki az utca felőli oldalra, hogy mindenki, aki arra jár, emlékezzen. 1989. szeptember 2-án leplezték le a Móra Ferenc Gimnáziumban az iskola I. és II. világháborús hősi halottainak, és áldozatainak nevét tartalmazó táblákat. A II. világháborús táblán szerepelnek a munkaszolgálaton, vagy lágerekben meghalt zsidó mártírok is.¹⁴⁸

Még egy emléktábláról tudok, ami egy magánháznál van. A Damjanich utca 6. szám alatti ház falában van egy tábla, amelyet, a régen ott lakó, Kalmár Endre készíttetett családja emlékére. A tábla elkészülése után nem sokkal öngyilkos lett. Nem bírta elviselni, hogy egyedül maradt.¹⁴⁹

1946. november 8-án, egy képviselőtestületi ülésen az egyik képviselő felszólalt: „A Bercsényi utca, mivel az elhurcolt helybeli zsidók abból az utcából mentek utolsó és végzetes útjukra, neveztessék el 1944-es mártírok útjának.” A képviselőtestület a javaslatot elfogadta.¹⁵⁰

Ennyi emlék maradt utánuk.

RÖVIDÍTÉSEK

BKMÖL	Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára
BKMÖL-Kf.	Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára Kiskunfélegyházi Részlege
V.175.b	Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának közigazgatási iratai
VI.3	Magyar Királyi Rendőrség kiskunfélegyházi kapitányságának iratai
FH	Félegyházi Hírlap
FH-FH	Félegyházi Hírlap Félegyházi Híradó
Kf. Közl.	Kiskunfélegyházi Közlöny
KK. Közl.	Kiskunsági Közlöny
PN-FK	Petőfi Népe Félegyházi Közlöny
CSMCsonkamagyarország	

BIBLIOGRÁFIA

- HANNAH ARENDT: A totalitarizmus gyökerei. 1992, Európa Könyvkiadó.
- BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET (szerk.): Kiskunfélegyháza helyismereti könyve. Kiskunfélegyháza, 1999, Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata.
- BEN-TOV ARIEH: Holocaust. A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt. 1979, Dunakönyv Kiadó.
- BRAHAM L. RANDOLPH: A magyar Holocaust. 1990, Gondolat Kiadó.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Bács-Kiskun Megyei Levéltár-ból. Budapest, 1994, Magyar Auschwitz Alapítvány-Holocaust Dokumentációs Központ.
- FEKETE JÁNOS: Adatok Kiskunfélegyháza sajtótörténetéhez. In Bács-Kiskun Megye múltjából. IX. A Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai IX. Kecskemét, 1987.
- FEKETE JÁNOS: Bács-Kiskun Megye földrajzi nevei I. Kiskunfélegyháza és környéke. Budapest, 1997, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- FEKETE JÁNOS: Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcanéveinek története. Szeged, 1974, Kiskunfélegyháza Város Tanácsa.
- FEKETE JÁNOS: Kiskunfélegyházi temetőtertek. Kézirat. A BKMÖL-Kf. Tulajdona
- IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (szerk.): Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez. Kecskemét, 1985, Kiskunfélegyháza Város Tanácsa.
- KARÁDY VIKTOR: Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Pécs, 1997, Cserépfalvi.
- RANDOLPH L. BRAHAM: A magyar Holocaust. I-II Gondolat, Budapest, 1988.
- SZITA SZABOLCS: Holocaust Magyarországon. Budapest, 1994.
- SZITA SZABOLCS: Együttélés, üldöztetés, Holokausz. Budapest, 2001, Korona Kiadó
- VIRÁG TERÉZ: Emlékezés egy szederfára, Vác, 1996, Animula Egyesület és a KÚT Pszichoterápiás Rendelő.
- VÉRTES RÓBERT (összeáll.): Magyar zsidótörvények és rendeletek 1933–1945. Budapest, 1997.
- VIRÁG TIBOR: A kiskunfélegyházi zsidóság története. (Szakdolgozat.) Szeged, JATE BTK, 1991.

JEGYZETEK

- ¹ A fejezet Kiskunfélegyháza helyismereti könyve (Kiskunfélegyháza, 1999, Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata) c. könyv Ember és társadalom című fejezete alapján készült.
- ² A Zsidó Diaszpóra Nahum Goldmann Múzeum adattára: E.422. sz. irat, Tel-Aviv, Izrael, szerint a hitközség, és az iskola alapításának időpontja 1860.
- ³ A fejezet eddig a Magyar zsidó lexikon (Budapest, 2000, Makkabi Kiadó) 481–482. alapján készült, mely adatok többségét a fent említett kivétellel megerősíti a Zsidó Diaszpóra Nahum Goldmann Múzeum adattára E.422 sz. irat, Tel-Aviv, Izrael is.
- ⁴ Kiskunfélegyházi Torna Klub.
- ⁵ Gettórajz.
- ⁶ Dr. Swartzról, és a KTK-ról Kovács Sándorné mesélt, állításait Endre Sándorné is

megerősítette.

- ⁷ Ld. gettóvázlatot.
- ⁸ BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET (szerk.): Kiskunfélegyháza helyismereti könyve. Kiskunfélegyháza, 1999, Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata. 80.
- ⁹ KARÁDY VIKTOR: Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Pécs, 1997, Cserépfalvi. 274.
- ¹⁰ Mosonyi Antalné nevezi meg a fürdőt.
- ¹¹ FEKETE JÁNOS: Bács-Kiskun Megye földrajzi nevei I. Kiskunfélegyháza és környéke. Budapest, 1997, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 31.
- ¹² Lásd 11. pont.
- ¹³ FEKETE JÁNOS: Kiskunfélegyházi temetőkertek. Kézirat. A BKMÖL-Kf. Tulajdona.
- ¹⁴ BKMÖL-Kf. Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának közigazgatási iratai (a továbbiakban V.175.b), 11788/1944. sz. irat, 1944. máj. 9., a helyesírás korabeli.
- ¹⁵ A fejezet Endre Sándorné elbeszélései alapján íródott, minden külön nem jelölt adat tőle származik.
- ¹⁶ FH, 1938. jan. 16. „Vitéz Endre László lett Pest vármegye alispánja” 1.
- ¹⁷ FH, 1938. máj. 29., „31-én 6 órakor Endre a városba érkezik.” 1.
- ¹⁸ FEKETE JÁNOS: Adatok Kiskunfélegyháza sajtótörténetéhez. In Bács-Kiskun Megye múltjából. IX. A Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai IX. Kecskemét, 1987. 247–248.
- ¹⁹ FH-FH 1938. dec. 4. „A 4950/1938. M. É. sz. rend. alapján a miniszterelnök nem engedélyezte a FÉLEGYHÁZI KÖZLÖNY további megjelenését.”, ill. CSM, 1938. dec. 11. „Egy helyi újság halálára”, In 18. pontban említett kiadványban, 248. ill. FH, 1938. dec. 4.
- ²⁰ Kf. Közl., 1939. aug. 27. „A város képviselőtestületéből 15 tagot törölnek a zsidótörvény miatt.” In IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (szerk.): Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez. Kecskemét, 1985, Kiskunfélegyháza Város Tanácsa. 400–401.
- ²¹ VIRÁG TIBOR: A kiskunfélegyházi zsidóság története. Szakdolgozat, JATE BTK. 1991. 42.
- ²² Kf. Közl., 1939. nov. 19. „1343 iparos és kereskedő tett bejelentést”, in: 20. pontban említett könyvben, 401.
- ²³ Kf. Közl., 1939. dec. 10. „Túligenyelték a zsidó földeket”, in: 20. pontban említett könyvben, 401–402.
- ²⁴ Kf. Közl., 1939. nov. 26. „Kevés az igénylő városunkban a zsidó birtokokra”, In 20. pontban említett könyvben, 401.
- ²⁵ Lásd 23. pont.
- ²⁶ KK. Közl., 1943. ápr. 24. „138 hold zsidóingatlant kapott a Vitézi Szék Kiskunfélegyházán”, 1.
- ²⁷ Lásd 8. pont
- ²⁸ KK. Közl., 1942. nov. 28. „Megkezdődött a zsidók bevonulása”, 1., ill. KK. Közl. 1943. júl. 27. „A zsidó hadkötelesek jelentkezése, és behívása”, 1., ezt megerősítette több túlélő, egy jelenleg városunkban élő férfi, aki akkor Kecskeméti lakos volt, és maga is teljesített munkaszolgálatot Félegyházán, ill. Fischhof Albertné, akinek több családtagja is munkaszolgálatos volt, valamint Mosonyi Antalné, akinek akkori férje, Gettler Sándor több ízben is munkaszolgálatos volt.
- ²⁹ BKMÖL-Kf. VI. 3. Magyar Királyi Rendőrség kiskunfélegyházi kapitányságának iratai, (a továbbiakban VI.3.), 1107/1944 sz. irat, ill. Fischhof Albertné elbeszélése alapján, akinek vőlegénye Izsákon volt munkaszolgálatos.
- ³⁰ A 28. pontban említett férfi elbeszélése alapján, aki maga is volt rövid ideig Félegyházán munkaszolgálatos.
- ³¹ Fischhof Albertné elbeszélései alapján, akinek egy rokona a munkaszolgálatnak köszönhetően menekült meg, ill. Spiller a szomszédja volt.
- ³² Egy túlélő elbeszélése alapján.
- ³³ Ld. 18. pont, 252.

- ³⁴ KK. Közl., 1943. jan. 30. „Izgatás miatt ötös tanács elé kerül egy félegyházi zsidó költő kereskedősegéd.”, 1.
- ³⁵ KK. Közl., 1943. júl. 6. „Húzzák, halasztják a városi üzlethelyiségek átadását a zsidó bérlők”, 1.
- ³⁶ KK. Közl., 1943. júl. 17. „Valamennyi zsidó bérlőnek felmondta a bíróság a városi üzlethelyiségeket.”, 2.
- ³⁷ Ld. 35. pont.
- ³⁸ Ld. 36. pont.
- ³⁹ KK. Közl., 1944. máj. 6. „Dr. Pálos Károly polgármester először elnökölt a keddi közgyűlésen”, 1.
- ⁴⁰ KK. Közl., 1943. aug. 7. „Csak kilakoltatás útján hajlandók a város zsidó bérlői átadni az üzlethelyiségeket.”, 1.
- ⁴¹ KK. Közl. 1943. júl. 6. „Fajgyalázásért négy hónapi fogházra ítélték Fisóf Sándor zsidó kereskedőt”, 3.
- ⁴² KK. Közl., 1943. okt. 12. „Október Hatodika és a zsidó kereskedők”, 1. o.
- ⁴³ KK. Közl. 1943. ápr. 17. „Nem egyezhetem bele a fodrászok vasárnapi munkaszünetébe, írják Rubin Dávidné, Sélígmán Irén és Rotmanné Klein Sára zsidó hölgyfodrászok”, 1.
- ⁴⁴ Bitmann Zsigmond nyugdíjas atya elbeszélése, Szent István Plébánia.
- ⁴⁵ Mosonyi Antalnének mondta ezt egy általa meg nem nevezett kortárs.
- ⁴⁶ Lásd 32. pont.
- ⁴⁷ Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez. Kecskemét, 1985, Kiskunfélegyháza város tanácsa. 67.
- ⁴⁸ KK. Közl., 1943. márc. 6. „Egy félegyházi irodalmár tündöklése és bukása”, 3. o.
- ⁴⁹ RANDOLPH L BRAHAM: A magyar Holocaust. Budapest, 1988. Gondolat. 507.
- ⁵⁰ KK. Közl., 1944. ápr. 1. „Megjelentek a zsidórendeletek!”, 1-2.
- ⁵¹ A m. kir. minisztérium 1.210/1944. M. E. rendelete
- ⁵² KK. Közl., 1944. ápr. 15. „A Kecskeméti Ügyvédi Kamara 11 félegyházi zsidó ügyvédet törölt tagjai sorából”, 3.
- ⁵³ A m. kir. minisztérium 1.240/1944, ill. 1.450/1944 M. E. sz. rendelete.
- ⁵⁴ Fischhof Albertné szava
- ⁵⁵ KK. Közl., 1944. máj. 2. „Elzárás büntetések sárgacsillag nemviselés miatt”, 1.
- ⁵⁶ KK. Közl., 1944. ápr. 25. „Megtörtént a zsidó üzletek zár alá vétele”, 2.o.
- ⁵⁷ KK. Közl., 1944. máj. 6. „Hetvenegy zsidó üzletet vettek zár alá Kiskunfélegyházán”, 1-2.
- ⁵⁸ Kovács Sándorné elbeszélése, akinek édesanyja maga is részesült az áruból. Ekkor kb. 8 éves lehetett.
- ⁵⁹ Lásd 7. pont.
- ⁶⁰ KK. Közl., 1944. ápr. 15. „Példátlan arányú textiláru elrejtést leplezett le a rendőrség”, 1.
- ⁶¹ Mosonyi Antalné elbeszélése
- ⁶² BKMÖL-Kf. V.175.b 10558/1944. sz. irat,
- ⁶³ KK. Közl., 1944. máj. 9. „Baross Szövetség hírei: „Időben tájékoztatjuk tagjainkat a zsidó üzlethelyiségek átvételének módozatáról”.
- ⁶⁴ Ld. 62. pont.
- ⁶⁵ BKMÖL-Kf. VI. 3 1107/1944. sz. irat, 1944. ápr. 9.
- ⁶⁶ BKMÖL-Kf. VI. 3 1107/1944. sz. irat, 1944. ápr. 12.
- ⁶⁷ Lásd 65. pont.
- ⁶⁸ Lásd a 66. pont mellékletét.
- ⁶⁹ BKMÖL-Kf. VI.3 1107/1944. sz. irat, 1944. ápr. 19.
- ⁷⁰ BKMÖL-Kf. VI.3 1107/1944 sz. irat, 1944. ápr. 14.
- ⁷¹ BKMÖL-Kf. VI.3 1107/1944 sz. irat, 1944. ápr. 20.
- ⁷² BKMÖL-Kf. V.175.b 13000/1944 sz. irat, 1944. máj. 15.

- ⁷³ BKMÖL-Kf. VI.3 1107/1944. sz. irat, 1944. jún. 7., ill. KK. Közl., 1944. máj. 20. „Hétfőtől szombatig tart a zsidóság gettóba telepítése.”, 1.
- ⁷⁴ BKMÖL-Kf. V.175.b 13000/1944 sz. irat.
- ⁷⁵ Mosonyi Antalné, és Fischhof Albertné elbeszélése.
- ⁷⁶ Petőfi Népe, Félegyházi Hírlap, 1984. jún. 1. „Egy gyászos évforduló emlékére.”, ill. ld. a mellékelt várostérképen és fényképen.
- ⁷⁷ Mindkét történetet Fischhof Albertné mesélte el.
- ⁷⁸ Urbán Miklósné, helyi könyvtáros gyűjtése
- ⁷⁹ FEKETE JÁNOS: Bács-Kiskun Megye földrajzi nevei I. Kiskunfélegyháza és környéke. Budapest, 1997, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 31., ill. Kovács Sándorné, Mosonyi Antalné, Endre Sándorné, Fischhof Albertné elbeszélései alapján
- ⁸⁰ KK. Közl., 1944. máj. 20. „Hétfőtől szombatig tart a zsidóság gettóba telepítése”, 1.
- ⁸¹ Lásd 80. pont, ill., BKMÖL V.82/a 4066/1944 sz. irat, Kalocsa Város Polgármesteri hivatalának közigazgatási iratai In Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Bács-Kiskun Megyei Levéltárból. Budapest, 1994, Magyar Auschwitz Alapítvány-Holocaust Dokumentációs Központ. 55.
- ⁸² Lásd 80. pont.
- ⁸³ Lásd 80 pont.
- ⁸⁴ Endre Sándorné elbeszélése alapján.
- ⁸⁵ Lásd a 80. pontot.
- ⁸⁶ Egy akkor 10 éves szemtanú elbeszélése, aki nem járult hozzá nevének megjelenéséhez.
- ⁸⁷ Fischhof Albertné elbeszélése.
- ⁸⁸ Kovács Sándorné elbeszélése.
- ⁸⁹ Lásd a 81. pontot.
- ⁹⁰ Endre Sándorné elbeszélése.
- ⁹¹ BKMÖL V.82/a 4066/1944 sz. irat, Kalocsa Város Polgármesteri hivatalának közigazgatási iratai. In Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Bács-Kiskun Megyei Levéltárból. Budapest, 1994, Magyar Auschwitz Alapítvány-Holocaust Dokumentációs Központ. 56.
- ⁹² Nevét később Bálintra magyarosította
- ⁹³ Mosonyi Antalné elbeszélése.
- ⁹⁴ Mosonyi Antalné elbeszélése.
- ⁹⁵ Endre Sándorné, Fischhof Albertné, Mosonyi Antalné elbeszélése.
- ⁹⁶ BKMÖL-Kf. VI.3 1107/1944. sz. irat, 1944. jún. 7
- ⁹⁷ Endre Sándorné elbeszélése.
- ⁹⁸ Endre Sándorné ill. Mosonyi Antalné elbeszélése.
- ⁹⁹ Mosonyi Antalné, Endre Sándorné elbeszélése.
- ¹⁰⁰ Mosonyi Antalné elbeszélése alapján.
- ¹⁰¹ Endre Sándorné elbeszélése.
- ¹⁰² Endre Sándorné elbeszélései.
- ¹⁰³ KK. Közl., 1944. máj. 2. „Ellenséges rádióhírek hallgatása és terjesztése miatt internálták Sebestyén Lászlókat”, 1.
- ¹⁰⁴ Endre Sándorné elbeszélése.
- ¹⁰⁵ Endre Sándorné elbeszélése.
- ¹⁰⁶ Fischhof Albertné elbeszélése, későbbi férje családjáról van szó.
- ¹⁰⁷ BKMÖL-Kf. V.175.b 13033/1944. sz. irat, 1944. máj. 16. ill. 22.
- ¹⁰⁸ BKMÖL-Kf. V.175.b 13789/1944. sz. irat, 1944. máj. 23.
- ¹⁰⁹ BKMÖL-Kf. V.175.b 13791/1944. sz. irat, 1944. máj. 31.
- ¹¹⁰ BKMÖL-Kf. V.175.b 13790/1944. sz. irat, 1944. máj. 31.
- ¹¹¹ Lásd 110. pont.

- 112 Mindkét műhelyről Kovács Sándorné beszél, amit Fischhof Albertné is megerősített.
 113 Fischhof Albertné elbeszélése, akinek magának is juttatott ki levelet a lány.
 114 Mosonyi Antalné saját elbeszélése.
 115 Klarencia nővér maga mesélte el Endre Sándornénak, mikor még élt, én pedig tőle hallottam.
 116 Lásd a 7. pontot.
 117 Az akkori nyolcéves kislány Kovács Sándorné, a bekezdés az ő elbeszélése alapján készült.
 118 Endre Sándorné elbeszélése.
 119 BKMÖL-Kf. V.175.b 13332/1944. sz. irat, 1944. máj. 19.
 120 Mosonyi Antalné elbeszélése
 121 A bekezdés Mosonyi Antalné elbeszélése alapján készült.
 122 Kovács Sándorné elbeszélése.
 123 Endre Sándorné elbeszélése.
 124 Fischhof Albertné elbeszélése.
 125 BKMÖL-Kf. V.175.b 16606/1944. sz. irat.
 126 Fischhof Albertné és Endre Sándorné elbeszélése alapján.
 127 Fischhof Albertné szavai.
 128 Fischhof Albertné szavai.
 129 A bekezdés Fischhof Albertné elbeszélése alapján készült. A néni, akiről szó van, az ő édesanyja.
 130 PN-FK, 1984. jún. 1. „Egy gyászos évforduló emlékére”, 8.
 131 Egy akkor 23 éves szemtanú elbeszélése, aki nevének közléséhez nem járult hozzá.
 132 Mosonyi Antalné, és Endre Sándorné elbeszélése.
 133 Ld. 131. pont.
 134 Endre Sándorné elbeszélése.
 135 Urbán Miklósné könyvtáros gyűjtése.
 136 Endre Sándorné, Fischhof Albertné, Mosonyi Antalné elbeszélése.
 137 Endre Sándorné elbeszélése.
 138 Mosonyi Antalné visszaemlékezése.
 139 Ld. 130. pont, ill. Kossuth utcai emléktábla.
 140 BKMÖL.IV.1910 15866/1944. sz. irat Kecskemét Város Polgármesteri hivatalának közigazgatási iratai. In Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Bács-Kiskun Megyei Levéltárból. Budapest, 1994, Magyar Auschwitz Alapítvány-Holocaust Dokumentációs Központ. 46.
 141 Zsidó Diaszpóra Nahum Goldmann Múzeum adattára E.422 sz. irat, Tel-Aviv, Izrael.
 142 Mosonyi Antalné elbeszélése.
 143 Lásd a 141. pontot.
 144 Endre Sándorné, Fischhof Albertné elbeszélése.
 145 VIRÁG TERÉZ: Emlékezés egy szederfára, Vác, 1996, Animula Egyesület és a KÚT Pszichoterápiás Rendelő. 28.
 146 Fischhof Albertné szavai.
 147 Zsidó Diaszpóra Nahum Goldmann Múzeum adattára E.422 sz. irat, Tel-Aviv, Izrael, ill. ld. a mellékelt képek között.
 148 Az anyagot Kovács Sándor, az iskola nyugalmazott igazgatója bocsátotta rendelkezésemre.
 149 A tábla történetét Mosonyi Antalné mondta el.
 150 FEKETE JÁNOS: Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcaneveinek története. Szeged, 1974, Kiskunfélegyháza Város Tanácsa. 107.